

O SCURTĂ ISTORIE A TOLERANȚEI / LIBERTĂȚII RELIGIOASE

Ps. Dr. Daniel NIȚULESCU

*Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea, Conferința Muntenia
danielnitulescu@adventist.ro*

ABSTRACT : A Brief History of Religious Tolerance/Freedom.

The article traces how the idea of tolerance in general, and religious tolerance in particular, has evolved in history. We will note that although the Bible is among the earliest books of mankind, it contains extremely valuable advice on this topic, being by far the Book of Books. Certain historical periods combined with the dawn of pre-modernity have stagnated and involuted from the point of view of the tolerance granted to the other different from us. To the surprise of many, while medieval Europe faced the iron hand of the Inquisition, on the shores of the Bosphorus Christian dissidents could live out their lives in return for paying a religious tax prescribed by the Koran. Under the same Ottoman auspices, the first act of tolerance in the world was issued, in Turda, in 1568, being succeeded by the Act of Tolerance in 1689, from which fundamental human rights emerged later.

Keywords: *religious toleration/freedom, dignity of difference, tribalism, Imago Dei, holy books, Bible, Quran, people of the Book, jizya, Turda, Act of Tolerance, etc.*

Introducere

Una dintre cele mai mari provocări este să găsim „chipul lui Dumnezeu” (*Imago Dei*) în cineva care nu este după chipul nostru, în cineva care nu are culoarea pielii noastre, a cărui cultură și limbă sunt diferite și se închină lui Dumnezeu într-un mod diferit. Rabinul Jonathan Sacks ne îndeamnă să acordăm celuilalt „demnitatea diferenței”.¹ Cuvântul ebraic „kadosh” înseamnă nu doar „sfânt”, ci și: „diferit”, „distinctiv”, „pus de-o parte”.

1 Jon Pahl, *Fetullah Gülen. O viață în Hizmet*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2019, p.47. Vezi Jonathan Sacks. *The Dignity of Difference. How to avoid a clash of civilizations*, Continuum, 2002.

Religia trebuie să fie parte a soluției conflictului, altminteri devine automat parte a problemei. În Balcani, spre exemplu, croații, sârbii și bosniacii sunt parte a aceleiași ginte slave, vorbesc aceeași limbă, însă religia este cea care îi împarte. Cea mai puternică identitate culturală și civilizațională este religia. Imperiile se nasc și mor. Politicienii vin și pleacă. Guvernele la fel, însă religiile milenare sunt identitățile care dau naștere etnogenezelor. „Marile religii sunt fundamentele pe care se sprijină marile civilizații”²

Dumnezeu este mult superior oricărei religii, fiind doar parțial descifrat de acestea. Dumnezeu este al meu, dar este și Dumnezeul tău.³

În zorii umanității, primul răspuns la diversitate a fost tribalismul: tribul meu împotriva tribului tău, zeul meu împotriva zeului tău. Vreme de 2500 de ani, civilizația europeană a avut o alternativă la tribalism în universalismul lui Platon. Această teza se va dovedi a fi incapabilă să soluționeze conflictele. Platon argumentează în „Republica” că într-o lume a simțurilor, o lume a lucrurilor particulare nu poate fi sursa cunoașterii. Cum putem înțelege un copac care se modifică în fiecare zi sau o masă care capătă mereu noi dimensiuni, culori, forme și este făcută din materiale diferite? Cum putem descifra realitatea dintr-o așa mare nesiguranță? Filosoful spune că aceste lucruri particulare nu sunt decât niște umbre pe pereți. Adevărul se află în lumea formelor și ideilor - ideea de masă, ideea de copac etc. Acestea sunt universale. Adevărul este să te muți dinspre particular spre universal și este același pentru oricine și oriunde. Ceea ce este local și particular este iluzoriu și instabil. Aceasta este o idee periculoasă, deoarece particularitățile conduc la tribalism și apoi la război. În acest sistem, cea mai bună alternativă este să eliminăm diferențele și să impunem un adevăr universal. Cei care nu dețin adevărul trebuie convertiți. Dacă nu vor, atunci trebuie cucerți. Sau dacă nici aceasta nu funcționează, atunci trebuie omorâți în numele adevărului.⁴

2 Samuel P. Huntington, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, Editura Litera, 2011, p. 60.

3 <https://www.fpri.org/article/2013/06/the-dignity-of-difference-avoiding-the-clash-of-civilizations/>, accesat astăzi, 28.07.2022.

4 <https://www.fpri.org/article/2013/06/the-dignity-of-difference-avoiding-the-clash-of-civilizations/>, accesat astăzi, 28.07.2022.

Cărțile sfinte și marile religii despre toleranță

Biblia începe cu un adevăr fundamental: „Apoi Dumnezeu a zis: „Să facem om după chipul Nostru, după asemănarea Noastră; el să stăpânească peste peștii mării, peste păsările cerului, peste vite, peste tot pământul și peste toate târâtoarele care se mișcă pe pământ.” (Geneza 1:26). Biblia este revoluționară când afirmă că fiecare ființă umană a fost creată în „Imago Dei”. Ea pornește de la universal și apoi ajunge la particular. Ambele realități sunt importante. Este adevărat că particularul trebuie să tindă către universal și să graviteze în zona respectivă.

Iudaismul a fost un sistem religios relativ tolerant, dacă nu luăm în calcul conceptul de „herem” - „nimicirea popoarelor din Canaan”. Străinului nu-i este conferită o zonă exclusiv marginală, comportamentele indecente față de acesta fiind sancționate de lege. „Să nu chiniești pe străin și să nu-l asuprești, căci și voi ați fost străini în țara Egiptului” (Exod 22:21); „Să nu asuprești pe străin; știți ce simte străinul, căci și voi ați fost străini în țara Egiptului” (Exod 23:9); „Timp de șase zile să-ți faci lucrarea. Dar în ziua a șaptea să te odihnești, pentru ca boul și măgarul tău să aibă odihnă, pentru ca fiul roabei tale și străinul să aibă răgaz și să răsuflă” (Exod 23:12); „Dacă un străin vine să locuiască împreună cu voi în țara voastră, să nu-l asupriți” (Levitic 19:33); „Să vă purtați cu străinul care locuiește între voi ca și cu un băștinaș din mijlocul vostru; să-l iubiți ca pe voi înșivă, căci și voi ați fost străini în țara Egiptului. Eu sunt Domnul Dumnezeuul vostru” (Lev. 19:34); „Când vei secera semănăturile din țara voastră, să lași nesecurat un colț din câmpul tău și să nu strângi ce rămâne de pe urma secerătorilor. Să lași săracului și străinului aceste spice. Eu sunt Domnul Dumnezeuul vostru.” (Lev. 23:22); „Dar, dacă cineva, fie băștinaș, fie străin, păcătuiește cu voie, hulește pe Domnul, acela va fi nimicit din mijlocul poporului său” (Num. 15:30). Caleb este cel mai elocvent exemplu. Deși era de obârșie canaanit, a devenit un fanion al credinței pentru întregul Israel. „Caleb, fiu lui Iefune, Chenizitul” (Iosua 14:14). Chenaz era nepotul lui Esau (Geneza 36:15). În Geneza 15:19 ne este descrisă țara cheniziților. Este asimilat de poporul evreu și devine unul dintre liderii lui marcanți. Caleb este unul dintre „fiii Răsăritului” care se integrează între „fiii lui Israel”.

Deși se referă la egalitatea de șanse în ce privește accesul la mântuire, declarația din Galateni 3:28 - „Nu mai este nici iudeu, nici grec; nu mai este nici rob, nici slobod; nu mai este nici parte bărbătească, nici parte femeias-

că, fiindcă toți sunteți una în Hristos Isus” reprezintă o adevărată revoluție culturală.

La câteva sute de ani distanță de scrierea Scripturii, Coranul nu s-a ridicat la aceeași înălțime, însă în raport cu „evoluția” lumii de atunci, islamul a acordat o formă de toleranță religioasă „popoarelor cărții”. Expresia „oamenii cărții” - „Ahl al-Kitab” - apare de aproximativ treizeci de ori în Coran și se referă, în general, la evreei și creștinii care au primit revelația sacră prin Tora sau Scriptură. Deși „oamenii cărții” sunt zugrăviți uneori în tablouri contrastante, istoria ne este martoră la acordarea unui anumit grad de toleranță din partea islamului. „O, voi cei care credeți! Nu-i luați pe iudei și pe creștini ca aliați! Ei sunt aliați unii cu alții. Aceia dintre voi care vi-i faceți aliați sunteți ca și cum ați face parte dintre ei. Allah nu călăuzește pe calea cea bună un neam de oameni nelegiuți.” (Coran 5:51); „... după cum vei găsi că cei mai prietenoși față de cei ce cred sunt aceia care spun: „Noi suntem creștini”. Și asta pentru că printre ei se află preoți și călugări și pentru că ei nu se fâlesc.” (Coran 5:82); „Luptați pe calea lui Allah împotriva acelor care se luptă cu voi, dar nu începeți voi lupta, căci Allah nu-i iubește pe cei care încep lupta!” (Coran 2:190); „Allah nu vă oprește să faceți bine acelor care nu au luptat împotriva voastră, din pricina religiei, și nu v-au alungat din căminele voastre, [ba din contră] să fiți foarte buni și dreți, căci Allah îi iubește pe cei dreți.” (Coran 60:8).

Mai târziu, în timpul Evului Mediu, în timp ce în Europa domnea mâna de fier a Inchiziției împotriva propriilor coreligionari creștini, pe malurile Bosforului erau fondate comunitățile religioase („millet”) tolerate de islam. Statutul *dhimmî-lor*⁵ și al sistemului *millet* a funcționat pentru mai multe secole în Imperiul Otoman. Este adevărat că toți disidenții religioși care s-au refugiat în Imperiul Otoman plăteau taxa pentru toleranță religioasă⁶ - „jizia” (vezi Coran 9:29). Merită trecută în revistă această declarație importantă din Coran: „Nu există constrângere în ce privește religia” (Coran 2:256), care amintește cumva anticipativ de drepturile fundamentale ale omului: „Orice persoană are dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie. Acest drept implică libertatea de a-și schimba religia sau convingerea, precum și libertatea de a-și manifesta religia sau convingerea

5 tc. *zimmî* - pact de protecție contractat între non-musulmani și o autoritate musulmană.

6 Turcii folosesc și cuvântul „hoşgörü” pentru „toleranță” și „a-i vedea pe toți așa cum îi vede Dumnezeu”.

individual sau colectiv, în public sau în particular, prin intermediul cultului, învățământului, practicilor și îndeplinirii riturilor.”⁷ sau „Congresul nu va elabora nicio lege care să impună o religie sau să impună practicarea liberă a unei religii”⁸

Imperiul Otoman a fost definit tot mai des prin conceptul de pace confesională sau religioasă, element esențial al *pax ottomanica* ce descrie până la urmă regimul tolerant de care se bucurau nemusulmanii din sud-estul Europei și Anatolia, fie supuși, fie străini. Protecția acordată lumii catolice în general și Bisericii Ortodoxe în special, protecție care se baza pe toleranța religioasă a islamului, constituie un element esențial al conceptului de *pax ottomanica*. Era axa în jurul căreia s-a construit anterior *pax romanica*, *pax mongolica* sau *pax islamica*. Trebuie menționat faptul că diferitele grade de toleranță religioasă erau acordate doar în schimbul plății *jizyei* percepută de Coran. Având ca termen de comparație o Europă măcinată de persecuțiile religioase de la sfârșitul secolului al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea, nu ne rămâne decât să fim de acord cu afirmația potrivit căreia Imperiul Otoman apărea „ca un azil al păcii religioase”⁹

Spre deosebire de musulmani, nemusulmanii erau cetățeni cu un statut inferior, care nu aveau egalitate de șanse la cele mai dezirabile funcții din stat. Uneori erau remunerați cu salarii mai mici decât musulmanii și erau obligați să poarte însemne vestimentare de diferite culori.¹⁰

Au existat și alte grupuri de refugiați, creștini disidenți persecutați de biserica majoritară din țările lor, care, la fel ca evreei, au găsit refugiu în Imperiul Otoman. Atunci când dominația otomană a luat sfârșit în Europa, populațiile creștine pe care ei le-au primit erau încă acolo, cu limba, cultura, religiile lor și chiar cu instituțiile intacte și gata să-și asume existența lor națională. Nu se poate spune același lucru despre cei care au continuat să locuiască în Balcani după ce Imperiul Otoman a apus.¹¹

7 EU Charter of Fundamental Rights, titlul II, art. 10, <https://fra.europa.eu/ro/eu-charter/article/10-libertatea-de-gandire-de-constiinta-si-de-religie>, accesat astăzi 25.08.2022.

8 Constituția SUA, 1787, amendament adăugat în 1791 - „The Bill of Rights” - <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/constitutia-s-u-a.pdf>, accesat astăzi 25.08.2022.

9 Daniel Nițulescu. *Reforma între cruce și semilună. O perspectivă asupra contribuției Islamului la consolidarea Protestantismului*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, p.144.

10 Ibidem, p. 145.

11 Daniel Nițulescu. *Reforma între cruce și semilună. O perspectivă asupra contribuției Islamului la consolidarea Protestantismului*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, p.146.

Dintre toți monarhii Europei, doar Soliman le îngăduia supușilor să-și exercite religia: fie că era vorba de evrei, romano-catolici, ortodocși sau protestanți. Posedând înțelepciunea lui Solomon și rafinamentul politic al lui Machiavelli, contemporanul său italian, sultanul a înțeles că impunerea unei noi religii în fața unei culturi cu tradiție ar fi cea mai sigură cale spre revoltă. A luat imediat decizia ca în schimbul loialității lor, ei să-și poată păstra sufletele. Soliman avea nevoie de legi pe placul divinității islamice, dar care să nu ofenseze celelalte divinități. El știa că în întreaga Europă creștinii făceau unii împotriva altora lucruri îngrozitoare, toate pornind de la felul diferit în care își venerau aceeași divinitate. A hotărât ca supușii săi să fie tratați în mod egal, indiferent dacă erau musulmani, creștini sau evrei.

Tratativele (capitulațiile) dintre Francisc I și Soliman, între 1527–1528, sunt un exemplu în acest sens. Cu excepția unei biserici din Ierusalim, transformată în moschee, Soliman îi oferi lui Francisc toate celelalte lăcașuri. „Sub domnia noastră dreaptă, nimeni nu-i va maltrata pe cei ce locuiesc acolo. Ei vor trăi liniștiți sub aripa noastră ocrotitoare. Vor păstra în toată siguranța capelele și lăcașurile pe care le ocupă în acest moment, fără ca nimeni să-i poată asupra, nici chinui în vreun fel.”¹²

Istoria (pre)modernă a toleranței/libertății religioase și de conștiință

Sub aceleași auspicii otomane, la Turda a fost emis primul act normativ care proclama principiul toleranței religioase, în 1543. Acest eveniment a fost unic în Europa și în întreaga lume. Transilvania se poate mândri că este prima țară din lume care a consacrat normativ toleranța religioasă. Din textul formulat de *Dieta Transilvaniei* din anul 1543 reiese foarte clar dreptul și libertatea oricărei persoane de a rămâne în credința pe care o are în Dumnezeu, credință care poate fi păstrată și pe viitor, fără a fi conturbat în manifestarea acesteia.¹³ Sancționarea de către organul legislativ al Transilvaniei a principiului toleranței religioase a contribuit major la diminuarea conflictului interconfesional din Europa. Dietele transilvane, începând de la Dieta Transilvaniei întrunită la Cluj (1543) și până la Dieta Transilvaniei

12 *Ibidem*, pp.146-147.

13 Ioan-Gheorghe Rotaru. *Încălcarea libertății religioase, de către autoritățile civile și religioase, în privința sabatarienilor din Transilvania, la finele sec. XVI și începutul sec. XVII*, în Ioan-Gheorghe Rotaru, Nelu Burcea, Samuel Bâlc (coord.), *Libertatea și Credință între actualitate și necesitate*, București, Editura Universitară, 2012, pp.154–155.

întrunită la Turda (1568), de la enunțarea pentru prima dată a principiului libertății religioase și până la prezentarea acestuia într-o formă îmbunătățită, arată faptul că într-un timp relativ scurt de doar 25 de ani acest principiu s-a dezvoltat de la câteva simple prevederi, stipulate în anul 1543, la un principiu mult îmbunătățit din punct de vedere legislativ în anul 1568. În 25 de ani acest principiu a cunoscut o evoluție formidabilă, evoluție ce n-o mai găsim nicăieri în Europa aceluși timp.¹⁴ Mai ales dacă ținem cont de conflictele interconfesionale din Europa, de arderea pe rug a lui Mihail Servet (Geneva, 1553, din cauza concepțiilor lui religioase) sau de masacrarea protestanților din Noaptea Sfântului Bartolomeu, în noaptea de 23 august 1572. Este primul proiect informal de toleranță religioasă din Europa, dacă ar fi să ignorăm definițiile lexicografice, unde ideea de toleranță religioasă începe cu *Act of Tolérance* din Anglia anului 1689. Fără a știrbi anumite merite iluminismului, nu trebuie să uităm că Reforma Protestantă a fost creuzetul de unde toleranța religioasă s-a dezvoltat și afirmat, contribuind esențial la cristalizarea unui mediu religios, social, politic și economic stabil în Europa. Chiar dacă „adevăratul său scop inițial nu a fost acesta, Reforma a reprezentat premisa toleranței”¹⁵

Actul de Toleranță din 24 mai 1689, emis de Parlamentul Britanic, garanta libertatea de închinare nonconformiștilor religioși - protestanților disidenți: bapțiștilor și congregaționaliștilor. A fost una dintre măsurile care a definit Glorioasa Revoluție din anii 1688-1689 din Anglia. Actul Toleranței demonstrează că ideea unei singure Biserici a Angliei a fost abandonată. Cu toată că protestanților nonconformiști le-a fost garantată toleranța religioasă, ei nu puteau ocupa funcții politice.¹⁶

Actul de Toleranță a fost influențat de scrierile filosofului iluminist John Locke. Din exilul său în Olanda, John Locke a scris tratatul *Letter on Toleration* în 1689, în aceeași perioadă scriind și *Glorious Revolution*. Punând la îndoială marile teze platoniciene, Locke a fondat empirismul

14 Ioan-Gheorghe Rotaru, „The principle of religious freedom in terms of the Transylvanian Legislative Assemblies decisions from the XVI Century”, în *European Journal of Science and Theology*, October 2013, Vol. 9, No. 5, Iași, Ecozone Publishing House, pp.11–21.

15 Kund Botond Gudor, „Toleranța Confesională în Transilvania sec. XVI-XVII”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Ioan-Gheorghe Rotaru (ed.), vol. 6, nr. 1, Les Arcs, IAR-SIC, France, 2018, p. 308.

16 <https://www.britannica.com/event/Toleration-Act-Great-Britain-1689>, accesat astăzi, 28.07.2022.

și ideologia liberală, cu accent pe libertatea individului. Conceptele sale filosofice au pus umărul la declanșarea marilor revoluții din 1776 și 1789, continuând să influențeze valorile occidentale până astăzi.¹⁷ John Locke declara: „Libertatea de conștiință, la fel ca proprietatea, este un drept natural al tuturor oamenilor”.¹⁸ În *Letter on Toleration*, Locke i-a exclus pe atei din ecuația toleranței religioase deoarece ei nu puteau să depună jurământul contractual original și nici nu puteau fi sancționați în cazul încălcării lui. Pentru Rousseau, ingredientul esențial al contractului social este dorința cuiva de a se supune „voinței generale”.¹⁹

Principiul separării bisericii de stat apare în primul amendament al Constituției Statelor Unite. Acest principiu datează din perioada istoriei timpurii a SUA, când Thomas Jefferson se referea la primul amendament ca la un zid care separă biserica de stat.²⁰ În 1785 Jefferson scria în singura sa carte „Notes on the State of Virginia”: „Puterile legitime ale guvernului se extind la acele acte care sunt dăunătoare altora. Dar nu-mi rănește aproapele meu să spun că există douăzeci de zei sau niciunul. Nici nu-mi ia banii din buzunar și nici nu-mi rupe piciorul.”²¹ Din cauza acestei declarații, deistul Jefferson a plătit un greu tribut politic din partea creștinilor ofenșați, fiind acuzat că este un ateu, un batjocoritor sau un liber cugetător. Unii au declarat că dacă ar fi ales președinte, Jefferson va aboli creștinismul și va confisca toate Bibliile din Statele Unite.

Încă de la fondarea ei, Biserica Adventistă este unul dintre campionii libertăților fundamentale ale omului. Inspirați de valorile biblice, pionierii adventiști au luptat împotriva sclaviei și a nedreptăților sociale. Adventiștii sunt convinși că religia nu poate fi impusă nimănui cu forța, fiind contrar principiilor lui Dumnezeu. În promovarea libertății de conștiință și de religie, Biserica Adventistă afirmă demnitatea fiecărei ființe umane create după chipul lui Dumnezeu. Articolul 18 din *Declarația Universală a Drepturilor*

17 <https://www.britannica.com/biography/John-Locke/An-Essay-Concerning-Human-Understanding#ref360458>, accesat astăzi, 23.08.2022.

18 *Ibidem*.

19 <https://www.britannica.com/topic/constitution-politics-and-law/The-social-contract#ref384556>, accesat astăzi, 23.08.2022.

20 https://www.law.cornell.edu/wex/separation_of_church_and_state, accesat astăzi, 23.08.2022.

21 <https://www.governing.com/context/the-history-behind-the-separation-of-church-and-state-in-america>, accesat astăzi, 23.08.2022.

Omului din 1948, privind libertatea religioasă necondiționată în ce privește credința și practica, este adesea încălcat.²²

Concluzii

La sfârșitul Războiului Rece, doi specialiști în filosofia istoriei cristalizau două scenarii cu privire la direcția lumii noastre. În *End of History*, Francis Fukuyama a anticipat, în primul rând, o răspândire graduală a capitalismului global, apoi a democrației liberale, rezultatul fiind un nou universalism și o nouă cultură care vor îmbrățișa lumea.²³ Samuel Huntington previzionează un scenariu diferit. El crede că modernizarea nu înseamnă occidentalizare, răspândirea capitalismului global se va confrunta cu alte forțe. Vor renaște forțe politice mai vechi și va avea loc o ciocnire a culturilor și civilizațiilor, ceea ce el numește un nou tribalism.²⁴

Având în vedere volatilitatea vremurilor pe care le trăim și noile tendințe politice și sociale dictate de schimbările intempestive pe care le trăiește omenirea, care traversează anevoios pandemia, războiul de la granițele României și alte crize multiple declanșate, milităm pentru continuarea acordării față de orice ființă umană a „demonstrației diferenței”.

Bibliografie:

- GUDOR, Kund Botond, „Toleranța Confesională în Transilvania sec. XVI-XVII”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Ioan-Gheorghe Rotaru (ed.), vol. 6, nr. 1, Les Arcs, IARSIC, France, 2018, 308.
- HUNTINGTON, Samuel P., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, Editura Litera, 2011.
- PAHL, Jon, *Fetullah Gülen, O viață în Hizmet*, Târgoviște, Cetatea de Scaun, 2019.
- NIȚULESCU, Daniel, *Reforma între cruce și semilună. O perspectivă asupra contribuției Islamului la consolidarea Protestantismului*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020.

22 <https://www.adventist.org/official-statements/50th-anniversary-of-the-universal-declaration-of-human-rights/>, accesat astăzi, 25.08.2022.

23 vezi Francis Fukuyama, *Sfârșitul istoriei și ultimul om*, București, Editura Paideia, 1994.

24 vezi Samuel P. Huntington, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, București, Editura Litera, 1996.

- ROTARU, Ioan-Gheorghe, „Încălcarea libertății religioase, de către autoritățile civile și religioase, în privința sabatarienilor din Transilvania, la finele sec. XVI și începutul sec. XVII”, în Ioan-Gheorghe Rotaru, Nelu Burcea, Samuel Bâlc (coord.), *Libertatea și Credință între actualitate și necesitate*, București, Editura Universitară, 2012.
- ROTARU, Ioan-Gheorghe, „The principle of religious freedom in terms of the Transylvanian Legislative Assemblies decisions from the XVI Century”, în *European Journal of Science and Theology*, October 2013, Vol. 9, No. 5, Iași, Ecozone Publishing House, pp.11–21.

Webografie

- <https://www.adventist.org/official-statements/50th-anniversary-of-the-universal-declaration-of-human-rights/>, accesat astăzi, 25.08.2022.
- <https://www.britannica.com/event/Toleration-Act-Great-Britain-1689>, accesat astăzi, 28.07.2022.
- <https://www.fpri.org/article/2013/06/the-dignity-of-difference-avoiding-the-clash-of-civilizations/>, accesat astăzi, 28.07.2022.
- <https://fra.europa.eu/ro/eu-charter/article/10-libertatea-de-gandire-de-constiinta-si-de-religie>, accesat astăzi 25.08.2022.
- <https://www.governing.com/context/the-history-behind-the-separation-of-church-and-state-in-america>, accesat astăzi, 23.08.2022.
- https://www.law.cornell.edu/wex/separation_of_church_and_state, accesat astăzi, 23.08.2022.